

**SEL HADİSƏLƏRİNİN ƏHALİ MƏSKUNLAŞMASINA VƏ
TƏSƏRRÜFATA TƏSİRİ****S.O.ƏLƏKBƏROVA***Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası**Doctor352@hotmail.com*

Məqalə, Azərbaycan Respublikası ərazisində baş verən, digər təbii fəlakətlərə nisbətən daha çox iqtisadi zərərlərə, dağıntılara səbəb olan sellər və onların əhali məskunlaşmasına, təsərrüfat sahələrinin inkişafı və ərazi təşkilində yaratdığı sosial-iqtisadi problemlərə və onların aradan qaldırılması məsələlərinə həsr olunmuşdur. Ölkə ərazisinin 60 %-ni təşkil edən dağlar və dağətəyi ərazilər leysan və uzun müddət davam edən yağışlar, qalın qar örtüyü və onun vaxtından əvvəl intensiv əriməsi, antropogen amillər dağıdıcı sel hadisələrinin baş verməsinə səbəb olur. Azərbaycanda baş verən selləri sosial-iqtisadi istiqamətdə araşdırmaq, onların ölkə iqtisadiyyatına vurduğu zərərləri azaltmaq üçün sellərdən qorunma yollarına dair əsaslandırılmış tövsiyələr vermək məqalədə əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Sellər Azərbaycanda əsasən Böyük Qafqaz, Kiçik Qafqaz və Talış dağları ərazisində, 43 çay hövzəsinə daxil olan 8350 çaydan 170-də müşahidə edilir. Azərbaycanda təkrarlanan təbii fəlakətlər içərisində sellər Çar Rusiyası dövründən indiyə qədər ən çox iqtisadi zərərlərə, dağıntılara səbəb olub, onların qarşısının alınması və vurduğu zərərləri azaltmaq məqsədilə görülən işlərə təxminən 1,0 mlrd. ABŞ dolları miqdarında vəsait sərf olunsada, onlara qarşı görülən işlər əsaslı səmərə verməmişdir [7].

Tarixən Azərbaycanda sellər daha çox fiziki-coğrafi, mühəndis-texniki istiqamətdə öyrənilsə də, onların sosial-iqtisadi istiqamətdə tədqiqinə əsasən keçən əsrin 60-70-ci illərində başlanılmış və bu sahədə B.T.Nəzirovanın xidmətləri xüsusilə qeyd olunmalıdır [5]. Onun göstərilən sahəyə dair nəşr etdirdiyi işlərinin, demək olar ki, hamısı Azərbaycanın ayrı-ayrı regionlarının selli çay hövzələrinə həsr edilmiş tezislərdən ibarət olmuşdur. Onların hamısının mütləq kəmiyyət göstəriciləri olmadığından vurula biləcək zərərlər ehtimala görə xarakterizə edilmişdir. Sonrakı illərdə göstərilən istiqamətdə SSRİ-də ilk dəfə olaraq N.A.Babaxanovun (1986) Azərbaycanda təbii fəlakətlər probleminə həsr olunmuş doktorluq dissertasiyasında təbii fəlakətlərin, o cümlədən sellərin sosial-iqtisadi istiqamətdə öyrənilməsinin metod və metodoloji əsasları geniş şərh olunur [1]. N.Paşayevin “Azərbaycanın Böyük Qafqaz ərazisində təbii-dağıdıcı hadisələrin təsərrüfata təsirinin iqtisadi-coğrafi problemləri” (1995) mövzusunda yazdığı dissertasiya işində daha çox sellərin sosial-iqtisadi istiqamətdə öyrənilməsi ilə yanaşı, bu problem mütləq kəmiyyət göstəriciləri əsasında xarakterizə edilməsinə üstünlük vermişdir [8]. Sonrakı illərdə Azərbaycanda sellərin sosial-iqtisadi istiqamətdə öyrənilməsinə dair bir neçə məqalə və tezislər çap olunsada, bu işlər yalnız respublikanın ayrı-ayrı bölgələrinə və selli çaylarına həsr olun-

muşdur. Təqdim olunan məqalə Azərbaycanın bütün selli ərazilərini əhatə etməklə, şərh olunan problem mütləq kəmiyyət göstəricilərinə görə təhlil edilmişdir.

Respublika ərazisində 150-dən çox çayda sellərin baş verdiyi qeydə alınmışdır ki, bunların da 67-si daha təhlükəli olmaqla onların 16-sı Şəki-Zaqatalada, 12-si Quba-Xaçmazda, 12-si Naxçıvan MR-də, 6-sı Gəncə-Qazaxda, yerdə qalanları isə digər iqtisadi rayonların ərazisində qeydə alınmışdır.

Qlobal iqlim dəyişmələri və antropogen amillərin təsirinin kəskin surətdə artması nəticəsində respublika ərazisində sel hadisələri müxtəlif çay hövzələrində əvvəllər hər 5-10 ildən bir baş verirdisə, son illərdə bu proses intensivləşərək 3-5, hətta bəzi çaylarda hər il və bəzən də ildə bir neçə dəfə təkrarlanır. Ölkə ərazisində baş verən sellərin 20%-ə qədəri dəniz səviyyəsindən 1000 m yüksəklikdə, 60%-i 1500-2000 m, 20%-i 2500-3500 m yüksəklikdə formalaşır. Sellərin əhali məskunlaşmasına, təsərrüfat sahələrinin inkişafına və ərazi təşkilinə vurduğu zərərlər daha çox respublikanın okean səviyyəsindən 500-1000 m yüksəklikdə olan ərazilərində müşahidə olunur. Hər il sellər Azərbaycan iqtisadiyyatına 17-20 mln man. həcmində ziyan vurur və respublikada 1 mln. nəfərdən çox əhali, 18 inzibati rayon mərkəzi, 150-dən çox yaşayış məntəqəsi və 3,5 min ha əkin sahəsi, 500 km-dən çox dəmir yolu, 2 min km-ə qədər avtomobil yolları, 300 km-dən çox elektrik, 300 km qaz və 250 km su xətləri və digər kommunikasiya sistemləri və çoxsaylı sosial xidmət obyektləri daim seldən ziyan çəkir [7].

Azərbaycanda sellərə ən çox məruz qalan sahələrdən biri yaşayış məntəqələri və əhali məskunlaşması olub, respublikanın 4302 yaşayış məntəqəsinin 3,5%-ə qədəri və burada yaşayan 1,2 mln nəfər əhali daim sel təhlükəsi altında fəaliyyət göstərir. Bu baxımdan Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda əhalisi 152,5 min nəfər olan 51 yaşayış məntəqəsi, Naxçıvan MR-da əhalisi 35,7 min nəfər olan 15 yaşayış məntəqəsi və Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda əhalisi 38 min nəfər olan 12 yaşayış məntəqəsi sellərə daha çox məruz qalırlar [10]. Göstərilən regionlarda sellər kənd yaşayış məntəqələrinin sosial-iqtisadi inkişafına çox mənfi təsir göstərir. Belə sellərə daha çox məruz qalan, əhalisi az, iqtisadi cəhətdən zəif inkişaf etmiş və zərərlərin böyük olduğu yaşayış məntəqələrinin yeni təhlükəsiz ərazilərə köçürülməsi haqqında əlaqədar dövlət qurumları qarşısında məsələ qaldırılmalıdır.

Respublikanın təsərrüfat sahələri qərisində selə daha çox məruz qalan və ondan daha çox ziyan çəkən sahə kənd təsərrüfatı, xüsusilə onun torpaq ehtiyatlarıdır. Torpaq ehtiyatları ölkədə bitkiçiliyin inkişafı və ərazi təşkilinin əsasını təşkil etməklə, əhalinin ərzaq məhsullarına olan ehtiyaclarının ödənilməsində mühüm yer tutur. Azərbaycanın ümumi torpaq ehtiyatları 8641,5 min ha təşkil edir ki, bunun da 4,6 mln. hektarı əkin üçün yararlıdır. Əkinə yararlı torpaqların 2680 min. hektara qədəri sellər nəticəsində qismən yararsız hala düşmüş və belə sahələrdə məhsuldarlıq 50-60% aşağı enmişdir. Sellərə məruz qalan belə torpaqları əvvəlki məhsuldar vəziyyətə qaytarmaq üçün külli miqdarda vəsait və bir neçə on illər vaxt tələb olunur. Ölkənin torpaq fondunun və onun tərkibindəki sellərə məruz qalan əkin sahələrinin seldən mühafizə edilməsi üçün hər bir konkret ərazidə selə qarşı kompleks mübarizə tədbirlərinin görülməsi tələb olunur.

Sellərdən daha çox ziyan çəkən sahə əkinçilik olub, respublika ərazisindəki kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 18,8%-ə qədəri və bu sahədən respublikada hər il orta hesabla əldə olunan gəlirin 63 %-i (2085 mln. manat) bitkiçiliyin payına düşür. Yalnız 2000-2010-cu illərdə sel hadisəsi nəticəsində 427,6 min ha taxıl, 243 ha tütün,

87 min ha tərəvəz əkini sahələri, 12 min ha meyvə bağları, 16 min ha otlaq və biçənək sahələri sellərə məruz qalıb, qismən yararsız hala düşmüş və bunun nəticəsində əkinçilik sahəsinə orta hesabla 100-120 mln. manat ziyan dəymişdir.

Respublikada heyvandarlıq təsərrüfatına əkinçilik təsərrüfatına nisbətən daha az zərər dəyir. Orta hesabla hər il sel nəticəsində bu sahəyə 0,8-1,0 mln. manat ziyan dəyir ki, bu da heyvandarlıqdan əldə olunan gəlirin təqribən 0,8%-ni təşkil edir. Sovet hakimiyyəti illərində sellər nəticəsində əkinçilik sahələrinə dəyən zərərlərə görə dövlət tərəfindən 50-60% miqdarında, heyvandarlığa görə isə dəymiş zərərin 70% miqdarında sığorta ödənişləri verilirdi. Hal-hazırda Azərbaycanda mövcud olan 1 dövlət və 30 özəl sığorta şirkətləri əhalinin əkin və heyvandarlıq sahələrini sellərdən sığorta edərlərsə və onlara dəymiş zərərlərə görə sığorta ödənişləri verilərsə, belə təbii fəlakətə məruz qalan insanlara əsaslı yardım etmiş olarlar.

Azərbaycanda sel hadisəsində daimi ziyan çəkən sahələrdən biri də nəqliyyat və kommunikasiya sistemləri olub, respublikada istifadə olunan avtomobil yollarının ümumi uzunluğu 16,3 min km-dir. Apardığımız tədqiqat nəticəsində Respublikanın ümumi avtomobil yollarının quruluşunda hər il orta hesabla I dərəcəli 100-120 km, II dərəcəli 206 km, III dərəcəli 320 km, IV dərəcəli 440 km və V dərəcəli 1236 km avtomobil yollarının sellər nəticəsində yararsız hala düşməsi müəyyənləşdirilmişdir. Belə yolları daim işlək vəziyyətdə saxlamaq, əhalinin avtomobil nəqliyyatı vasitəsilə yük və sərnişin daşımalarını, yaşayış məntəqələrinin bir-biriləri, digər bölgələr və respublika paytaxtı ilə iqtisadi əlaqələrini bərpa etmək üçün sel təhlükəsi gözlənilən ərazilərdə dövlət səviyyəsində əsaslandırılmış mübarizə tədbirlərinin həyata keçirilməsi nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycanda sellərə məruz qalan sahələrdən biri də sosial xidmət şəbəkəsi olub, respublikada fəaliyyət göstərən 4516 ümumtəhsil məktəblərindən 123-ü, o cümlədən Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunda fəaliyyət göstərən 374 məktəbdən 54-ü, Naxçıvan MR-da 221 məktəbdən 22-si, Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunda 428 məktəbdən 14-ü, Dağlıq Şirvanda 253 məktəbdən 7-si sel təhlükəli ərazilərdə yerləşir. Belə selli sahələrdə yeni ümumtəhsil müəssisələri layihələşdirilərkən həmin ərazilərin sellərə məruz qalma dərəcəsi müəyyən edilməli və məktəb tikintiləri daha təhlükəsiz ərazilərdə aparılmalıdır.

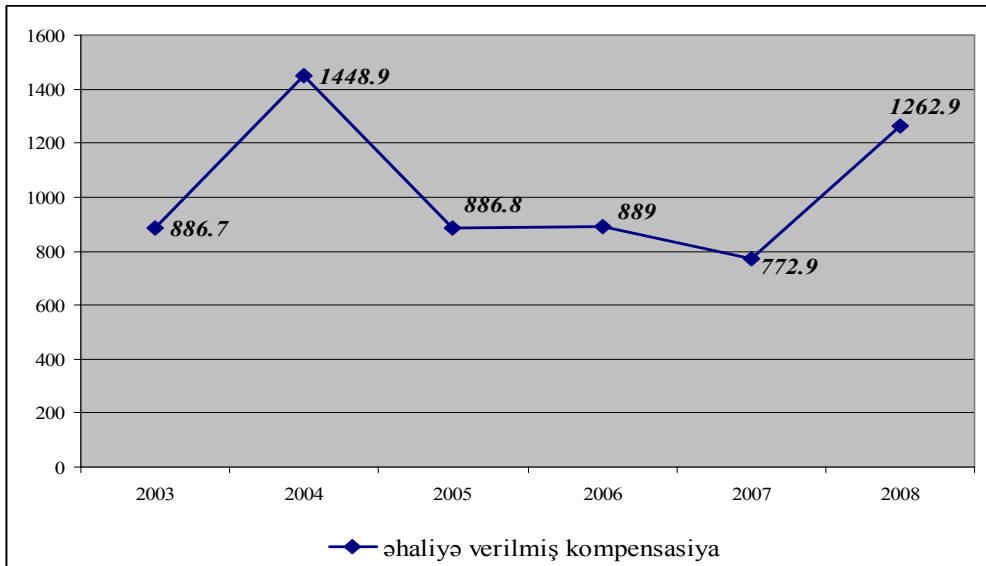
Respublika ərazisində selə məruz qalan və ondan daim ziyan çəkən sahələrdən biri də mədəni-maarif müəssisələridir. Apardığımız tədqiqat nəticəsində Azərbaycanda 72 kütləvi kitabxananın, 12 klubun və 14 muzeyin sel təhlükəli yaşayış məntəqələrinin ərazilərində yerləşdiyini müəyyənləşdirmişik [10]. Belə təhlükələrdən vaxtında azad olmaq üçün mədəni-maarif müəssisələri layihələşdirilərkən təbii fəlakət amili nəzərə alınmalı və onların tikintisi sel təhlükəsindən uzaq olan ərazilərdə aparılmalıdır.

Respublika ərazisində selə məruz qalan sahələrdən biri də məişət və ticarət xidməti, ictimai iaşə müəssisələridir. Müəyyən olunmuşdur ki, respublikada hər il orta hesabla 10-12 ictimai iaşə, 15-20 ticarət, 22 səhiyyə və 16 məişət xidməti müəssisəsi selə məruz qalır. Xidmət sahələrinin bir hissəsi kimi Şəkidəki «Marxal», Qaxdakı «İlisu», Qəbələdəki «Sahil» istirahət zonası, Naxçıvan MR-dəki «Şahbuz», Xaçmazdakı «Şahdağ», Qubadakı «Təngəaltı», Qusardakı «Qarabulaq» istirahət və digər turizm müəssisələri vaxtaşırı olaraq sellərə məruz qaldıqlarından və potensial sel təhlükəli ərazilərdə yerləşdiyindən gələcəkdə bu tip müəssisələr yaradılarkən mütləq təbii fəlakətin olma ehtimalı nəzərə alınmalıdır [10].

Fövqəladə Hallar Nazirliyinin məlumatlarına əsasən 18 may 2007-ci il tarixində Tovuz rayonu ərazisində baş vermiş sel nəticəsində Şah Abbas muzeyi sel suları altında qalaraq yararsız vəziyyətə düşmüşdür. Həmin tarixdə Zaqatala rayonu ərazisində Micqar çayından keçən sel kənddəki orta məktəb binasını yararsız vəziyyətə salmışdır. 2007-ci il 19 may tarixdə İsmayılı rayonu ərazisində Girdiman çayından keçən sel isə Tarix Diyarşünaslıq muzeyinin divarlarının uçmasına səbəb olmuşdur. 2007-ci ilin iyul ayında Daşkəsəndə leysan yağışlar nəticəsində baş verən sel ərazidə kommunikasiya xətlərini dağıtmış, elektrik naqillərinin normal fəaliyyətinə mane olmuşdur. 2008-ci il yenidən həmin ərazidə təkrarlanan təbiət hadisəsi daha da ağır zərərlərlə nəticələnmişdir. Aşağı Daşkəsən, Molla Əhməd kəndlərində elektrik dirəkləri aşmış, transformatorlar sıradan çıxmış, bir çox kəndlərə elektrik enerjisinin verilməsində məhdudiyətlər qoyulmuşdur.

Biz bilirik ki, təbiət hadisələri zamanı insanlara küllü miqdarda ziyan dəyir. Bu ziyanın qismən də olsa aradan qaldırılması üçün dövlət bir çox qanunlar tətbiq etmiş, fərmanlar hazırlamışdır. Məhz bu baxımdan Azərbaycan Respublikası öz vətəndaşlarına kompensasiya ödənişlərinin edilməsi ilə bağlı bir çox tədbirlər planı həyata keçirmişdir. Aşağıdakı diaqramda bunu daha aydın görmək olar.

2003-2008-ci illərdə əhaliyə verilən kompensasiyalar, min manat

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyinin illik hesabatları (2003-2008-ci illər).

Verilmiş diaqramda Azərbaycan Respublikasında baş verən dağıdıcı təbii fəlakət hadisələrindən sonra əhaliyə ödənilən kompensasiyalar haqqında məlumat verilmişdir. Buradan aydın görmək olar ki, ən çox ödəmələr 2004 və 2008-ci illərdə edilmişdir. Qalan illərdə isə nisbətən sabit dövr qeydə alınmışdır.

Həmçinin onu da qeyd etmək istərdim ki, güclü sel hadisələri zamanı verilən kompensasiyalar əsasən selin gücü ilə müəyyən olunur. Belə ki, əgər güclü sel hadisəsi qeydə alınmayıbsa və çay kənarında yerləşən hər hansı bir obyekt və ya yaşayış binası ziyan çəkibsə onda ödəmə olunmur.

“Dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 10 dekabr 2008-ci il

tarixli 37 saylı Fərmanına əsasən Fövqəladə Hallar Nazirliyinə “Fövqəladə halların nəticələrinin aradan qaldırılması” ilə bağlı xərclər üzrə 15 mln. manat vəsait ayrılmışdır. 2010-cu il yanvar ayının 1-də qədər 16 mln 700 min manatdan artıq vəsait obyektlərin və fondların istifadəsinə verilmişdir. Bunun da 1165,8 min manatı əhaliyə verilmiş kompensasiyalar təşkil edir.

Azərbaycanda sellərin vurduqları zərərlərin və dağıntıların qarşısının alınması bu günədək öz müsbət həllini tapmamışdır. Buna səbəb selə məruz qalan ərazilərdə müdafiə və bərpa işlərinə ayrılan maliyyə vəsaitlərinin kifayət etməməsi, görülən işlərin kompleks aparılmaması və digər qabaqçılıq tədbirlər görülməməsidir. Beləliklə, aşağıdakı təklif və tövsiyələr həyata keçirilərsə sellərin vurduqları zərər və dağıntıların qarşısı əsaslı surətdə alınə bilər. Bu məqsədlə Azərbaycanın selli regionlarında aşağıdakı məsələlərin həll edilməsi çox müsbət nəticə verə bilər:

- Azərbaycanda yeni salınan yaşayış məntəqələri, təsərrüfat obyektləri yaradılarkən həmin ərazilərin sellərə məruz qalma dərəcəsi müəyyən edilməli, bu məqsədlə respublika ərazisinin böyük miqyaslı, mütləq kəmiyyət göstəriciləri əsasında, sellərə məruz qalma dərəcələrinə görə rayonlaşdırılması aparılmalı;

- Hər bir rayonda baş verən sellər nəzərə alınmaqla, sosial-iqtisadi istiqamətdə belə ərazilərin yaxın və uzaq perspektivdə necə və hansı istiqamətdə istifadə olunması məsələləri müəyyən edilməlidir;

- Müstəqil Dövlətlər Birliyi ölkələrində sellərin geniş yayıldığı dövlətlərdə selə dair Dövlət Proqramları qəbul olunsə da, Azərbaycanda hələlik belə bir dövlət proqramı yoxdur və onun qəbul edilməsi çox vacib olub o, respublika ərazisində sellərə qarşı kompleks müdafiə tədbirlərinin həyata keçirilməsinə imkan verərdi;

- Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafına dair qəbul olunmuş 2004-2008, 2009-2013-cü illəri əhatə edən Dövlət Proqramlarında ölkə ərazisində yayılmış bütün təbii fəlakətlər içərisində ən çox diqqət sel və onlara qarşı müdafiə işlərinə verilsə də, göstərilən proqramlarda sellərə dair nəzərdə tutulan məsələlərin bir hissəsi bu sahə ilə məsul olan dövlət qurumları tərəfindən yerinə yetirilmir.

ƏDƏBİYYAT

1. Бабаханов Н.А. Научные основы экономико-географического исследования стихийных природных явлений (на примере Азербайджанской ССР) // Автореферат докторской диссертации Л., 1986, 32 с.
2. Будагов Б.А., Бабаханов Н.А. Природные разрушительные явления и их экономические последствия (на примере Республики Азербайджан) // Стихийные природные процессы: географические, экологические и социально-экономические аспекты. М., 2002, с. 168-178.
3. Будагов Б.А. Условия формирования и прохождения структурных селей (на примере бассейна р. Курмухчай) // Изв. АН Аз. ССР сер. геол.-геогр. наук. 1965, №5, 117-123с.
4. Мусейбов М.А. Основные черты рельефа Восточного Закавказья – как показатель особенностей проявления неотектоники // Уч. зап. АГУ им. С.М.Кирова, 1969, №2, 78 с.
5. Назирова Б.Т. Влияние селей на экономику районов, расположенных на Южном склоне Большого Кавказа. В кн.: Вопросы комплексного использования и охраны водных ресурсов Азерб. ССР. Баку, 1963, с.108-111.
6. Назирова Б.Т. Селевые явления в бассейне р. Кишчай и мероприятия по борьбе с ними // Экономическая характеристика. Баку: АН Азерб. ССР, 1965, 120-124 с.
7. Babaxanov N.A., Paşayev N.Ə. Təbii fəlakətlərin iqtisadi və sosial-coğrafi öyrənilməsi. Bakı, 2004, 189 s.

8. Paşayev N.Ə. Azərbaycanın Böyük Qafqaz ərazisində təbii dağıdıcı hadisələrin təsərrüfata təsirinin iqtisadi-coğrafi problemləri. // Coğrafiya elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2004, 22 s.
9. Mahmudov R. Azərbaycanın sel təhlükəli çaylarının kataloqu. Bakı, 2008, 104 s.
10. Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyinin illik hesabatları (2003-2009-cu illər).

ВЛИЯНИЕ СЕЛЕВЫХ ПОТОКОВ НА ХОЗЯЙСТВО И РАССЕЛЕНИЕ НАСЕЛЕНИЯ

С.О.АЛЕКПЕРОВА

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о влиянии борьбы с селевыми потоками для развития сельского хозяйства в регионах и рассматривается в аспекте экономико-географического развития. Основная часть страны расположена в горной и предгорной зоне, наличие горных рек, частые сезонные ливневые дожди, становятся причиной постоянных селевых явлений на территории республики. Поэтому в статье отмечается ущерб, нанесенный селевыми явлениями на разные регионы, также широко характеризуются пассивные и активные защитные мероприятия против селевых явлений, даются рекомендации для снижения до минимума их отрицательное воздействие на развитие сельского хозяйства в регионах.

THE INFLUENCE OF MUDFLOW EVENTS TO THE ECONOMY AND POPULATION SETTLEMENT

S.O.ALAKBAROVA

SUMMARY

The article is dedicated to the economic and geographical study of the influence of the struggle against flood on the development of the economy in the regions.

As the country mostly consists of the mountainous and foothill regions, the existence of mountain rivers and observation of frequent seasonal heavy rains cause continuous flood events within the territory of the republic. Therefore, the article covers the definition of the damage to the regions caused by floods, broad characterization of the passive and active struggle measures against flood events, and a number of recommendations to minimize their negative influence on the development of economic spheres in the regions.